

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI AWIL XOJALIG'I TOPIRAQLARIN EKOLOGIYALIQ BAHALAW

Yeshchanova Sayyora Shukurilla qızı

Ózbekstan Respublikası Ilmler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq tábiyat
ilmleri ilim izertlew institutı úlken ilimiy xizmetkeri

Bekjanov Nursulton Baxitjanovich

Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı magistranti

Házirgi waqıtta júz berip atırǵan dúnya kóleminde klimattıń ózgeriwi procesi jıldan-jılǵa suw resursları jetispewshiliginiń artıp barıwına hám suwǵarılatusın diyxansılıqda úlken mashqalalardıń júzege keliwine sebep bolıp atır.

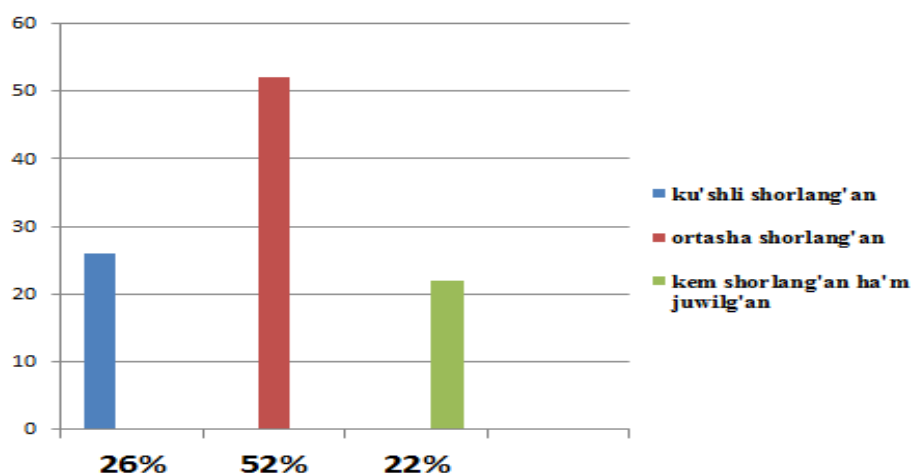
Topıraqtıń payda bolıw faktorları ta'biyg'iy ortalıqtıń elementleri bolıp olardıń tasiri astında topıraq payda boladı. Topıraqtıń payda bolıwında qatnasıwshı bes faktor ajralǵ'an-topıraq payda etiwshi jınıslar, tiri ha'mde o'lgan organizmler, klimat, ma'mlekettin' jası ha'mde jaydın' rel'fi. Aqırǵı jılları adamnıń ximiyalıq iskerligi qosıldı bul topıraqtıń rawajlanıwı ha'mde formalasıwına tikkeley ku'shli ta'sir ko'rsetedi.

Topıraqlardıń dúzlanıwının' tiykarg'ı faktorları bolıp ta'biyg'iy ortalıq ha'mde adamlardıń xojalıq iskerligi esaplanadı. Qa'legen suwdıń artıqsha mug'darı- jayın shashın suw tasqın yamasa suwǵarıw topıraqtıń gidrologik balansın buzadı, sonıń menen birge rel'f metalogiyasınıń ha'mde geodragrafiyasın buzadı. Suwdıń artıqsha mug'darı grunt suwlarına infil'trleniwi mu'mkin, suwdıń joqarg'ı betine o'tiwi yamasa ortalıqtıń buzılıwına alıp keliwi mu'mkin. Bul qubılıs o'z waqtında ta'biyg'iy landshaftta, ta'biyg'iy ortalıqta ekologiyalıq iskerlikte ha'mde topıraqlardıń o'nimdarlıǵında ko'zge taslanadı ha'mde topıraqtıń pataslanıwı sıpatında faktor bolıp xızmet ko'p waqıt dawamında ximiyalıq ha'mde biologiyalıq processlerdi anoerob sha'rayatında batpaqlıqtıń payda bolıwına alıp keledi ha'mde mikroorganizmlerdin' o'mirin, o'simliklerdin' awqatlanıwın awırlastıradı.

Bunıń na'tiyjesinde tolıq yamasa belgili da'rejede jog'altıw gu'zetiledi. Samal ta'sirinde payda bolǵ'an, suwdı o'zinen o'tkermeytug'ın ko'p mug'dardag'ı duzı bolǵ'an jalanash qatlam bolǵ'an korka topıraqlardıń dúzlanıwına alıp keledi Shorlang'an topıraqlar tarqalg'an zonalarında topıraq-beoximiyalıq formatsiya bolıp, ha'r tu'rli topıraqladı o'zine birlestiredi. Onıń tiykarg'ı belgileri to'mendegilerden ibarat: akkumulyatsiya yaki poleakkumulyativ landshaftlarda payda boladı, joqarı kontsentratsiyadig'ı eritpelerdi suwda tez sin'iriwshi duzlardıń topıraqta payda bolıwı waqtında qatnasadı. O'simliklerdin' quramında topıraq eritpesinin joqarı kontsentratsiyası quramında yaki topıraq qatlamındag'ı mug'darının' artıp barıwı o'simliktin' o'sip rawajlanıwının' keri ta'sir etiwshi jag'day payda etedi (S.Abdullev, X.Namazov. Topıraq melioratsiyası Tashkent 2011j).

Respublikamızdın' jer resursları ma'mleketlik basqarmasınıń mag'lıwmatına qarag'anımızda ma'mleketimizdin' keyingi 10-jıl ishinde topıraqtıń meliorativ awhalın sezilerli da'rejede o'zgerisler bolǵ'anlıǵın tastıyqladı. 2022 jılı ku'shsiz shorlang'an jerler maydanı 2000 jılǵa salıstırǵanda 288,2 mln gektar (8,4%) orta shorlang'an jerler 63,3 mln gektar (2,1%) ha'm ku'shli shorlang'an jerler maydanı 210,0 mln gektarg'a (5,7%) arttı.

Respublikamizda uliwma shorlang'an topiraqlardın' jer maydanları uyrenilip sonan ortasha ha'm ku'shli shorlang'an jerler ,78% quraydı (1-suwret).

1- súwret. Qaraqalpaqstan Respublikasi jerleriniń shorlanıw korsetkishi

Topiraqtın' joqarı su'rim qatlamında 0,6% artıq soda 0,1% artıq xlor ha'm 2% den artıq sulfatlar duzdın' qaramında ushırasıp shorlang'an topiraq dan bunday duzlardın' tiplerine ha'r-qıylı mug'darda bolıwınan ayırmashılıqqa iye boladı. Ma'selen topiraq quramında en' za'ha'rli duzlar a'piwayı soda (Na_2CO_3) esaplanıp onın' 0,6% shaması bolsa bunday topiraqlar uliwma hasil bermeytug'in topiraqqa aylanadı bunın' 0,1% shaması o'simliktin' normal o'sip rawajlanıwına belgili bir da'rejede sezilerli ta'sir etedi (I.S.Rabochev 1964j).

Topiraqtın' o'nimdarlıǵın sezilerli da'rejede tiykarg'ı sebeptin' biri suw ha'm irrigatsiya erroziyasında topirak erroziyasına tiykarlang'anda suwg'arilatug'in topiraqlarg'a ta'n boladı. Bul jerlerdin' yarımına jaqın bolg'an relfli jerlerde ha'm olardın' irrigatsiyalıq eroziya rawajlanıw sebebi sho'l zonalarg'a salıstırǵanda kobirek topiraqtın' juwılıwınan qıyalıǵı 1-2°qa jetkende baslanıp qıyalıq artqan sayın eroziya protsessii tezlesedi.

En' qa'wiplisi eroziya na'tiyjesinen topiraqta gumus ha'm azıqlıq zatlar kemeyedi. Bunın' sebebinen awıl-xojalıǵında jer aylanışlı qımbat baxada suwg'arilatug'in jerler payda bolmaqta. Bunan basqa topiraqqa sarıplanatug'in to'gin ha'm za'ha'rli ximiyalıq zatlardın' bir bo'legi topiraqta juwılıp, suw saqlag'ıshlarda saqlanıp qorshag'an a'tirapqa keri ta'sirin tiygizedi.

O'zbekistan Respublikasında samal ta'sirinde topiraq deflyatsiyası 50% ke artıǵı sho'l ha'm boz topiraqlar zonasında ushrasadı. Ferg'ana ob'lastında oraylıq ha'm shıǵ'ıs bo'limi Qarshı ha'm Sherabad sho'lleri. Buxara ob'lostı Mirza sho'ldin' shıǵ'ıs qubla sho'li, Qarshı ha'm Sherabad sho'llerinde sonday-aq Qaraqalpaqstan Respublikası ha'm Xorezm ob'lostı suwg'arilatug'in jerlerde samal ta'sirinen ko'birek diflyatsiyasına ushraydı. Topiraqtın' shorlanıwı na'tiyjesinen egilgen awıl-xojalıq eginleri zaya bolıwı ko'birek Ferg'ana, Buxara ob'lostlarında ko'birek ushraspaqta. Samal ta'sirinen jen'il mexanikalıq qa'siyetke iye bolg'an qumlar, qum, topiraqlar jen'il qumlaq topiraqlarda ushraspaqta. 2007 jıl Ferg'anana ob'lostında 75 km uzınlıqtag'ı latok ha'm salmalar samal ta'sirinen deflatsiya sebebinen ko'milip qalg'an. Izertlew jumısı nátiyjesinde, Qaraqalpaqstan Respublikası diyxansılıq qılınatug'in maydanlar topraqları ónimdarlıǵı hám stukturası tómén bolıwı hám shorlanganlıǵı menen ózgeshelenedi

Awıl xojalıq eginlerinen joqarı ónim alıw ushın jerlerdiń meliorativ jaǵdayın jaqsılaw hám topıraq ónimdarlıǵın artırıw ilajları kóriliwi lazım.

Topraqlardıń shorlanıwında orınnıń klimatlıq shárayatı úlken áhmiyetke iye eken. Sol sebepli, ol jerlerde klimatlıq sharayatlardı esapqa alıp jańa jerlerdi ózlestiriw, onıń zúráátliligin arttırıw hám de agrotexnikalıq ilajlarǵa tayanǵan halda topraqlardı shorlanıwına jol qoymaw kerek.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoyev SH.M. Ózbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi PF-5742-son “Qishloq xójaligidagi yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari tóǵrisida”gi Farmoni. Toshkent. 2019.
2. Azimboev S.A. Dehqonchilik, tuproqshunoslik va agrokimyo asoslari. Toshkent-2006.
3. Boboxójaev I., Uzoqov P. Tuproqshunoslik. Toshkent. Mehnat, 1995.
4. Mambetnazarov A.B. Qoraqalpog`iston Respublikasining fermer xójaligi sug`oriladigan erlaridagi g`ózaning sug`orish tizimi va gidromodul rayonlashtirish. →«Izvestiya» jurnali , Volgograd,-2014 №3(35),
5. Pankov M.A. Tuproqshunoslik. Toshkent 1965.